Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi/The Journal of Ottoman Literature Studies 36 (Temmuz/July 2026), 1-13.
Araştırma Makalesi/Research Article. https://doi.org/10.15247/devdergisi.1879644

Yûsuf u Züleyhâ Mesnevisinde İnsan-Hayvan Ünsiyetleri

Esra AKA | ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0971-1269 | *e.aka@alparslan.edu.tr* | *esra_aka20@erdogan.edu.tr*
Öğr. Gör. Muş Alparslan Üniversitesi/ Doktora Öğrencisi Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Rize-Türkiye/ Lecturer Muş Alparslan University/ PhD Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Rize-Türkiye ROR ID: https://ror.org/0468j1635

Orhan Kemâl TAVUKÇUOĞLU | ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9105-1588 | *okemal.tavukcu@erdogan.edu.tr*
Prof. Dr. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Rize-Türkiye/ Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Rize-Türkiye ROR ID: https://ror.org/0468j1635

Atıf Bilgisi/Citation: Aka, Esra; Tavukçuoğlu, Orhan Kemâl. " Yûsuf u Züleyhâ Mesnevisinde İnsan-Hayvan Ünsiyetleri". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 36 (Temmuz 2026), 1-13. https://doi.org/10.15247/devdergisi.1879644
Aka, Esra; Tavukçuoğlu, Orhan Kemâl . " The Human–Animal Affinities in Yûsuf u Züleyhâ". *The Journal of Ottoman Literature Studies*, 36 (July 2026), 1-13. https://doi.org/10.15247/devdergisi.1879644
Geliş Tarihi/Date of Submission: 01.02.2026

Kabul Tarihi/Date of Acceptance: 19.03.2026

Yayım Tarihi/Date of Publication: 09.07.2026

Değerlendirme/Peer-Review: İki Dış Hakem-Çift Taraflı Körleme/Double anonymized-Two External

Araştırma Makalesi/Research Article

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu makale; Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Programları için Genel İlkeler 20. Madde gereği Prof. Dr. Orhan Kemâl Tavukçuoğlu danışmanlığında, doktora öğrencisi Esra AKA tarafından hazırlanmakta olan "İki Kahramanlı Aşk Mesnevilerinde Kurgu ve Karakterlerin Analizi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. "İki Kahramanlı Aşk Mesnevilerinde Kurgu ve Karakterlerin Analizi" başlıklı doktora tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi BAP Birimi tarafından SDK-2023-1522 koduyla desteklenmiştir./ This article has been produced from the doctoral dissertation entitled "An Analysis of Plot and Characters in Two-Hero Love Mathnawis," which is being prepared by doctoral candidate Esra AKA under the supervision of Prof. Dr. Orhan Kemâl Tavukçuoğlu, in accordance with Article 20 of the General Principles for Graduate Programs at Recep Tayyip Erdoğan University. Doctoral thesis, titled "Analysis of Plot and Characters in Two-Hero Love Masnavi Poems," was supported by the Recep Tayyip Erdoğan University Research Projects Unit under the code SDK-2023-1522.

Yapay Zeka Kullanımı/Artificial Intelligence Use: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir./ No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of this study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Benzerlik Taraması/Plagiarism Checks: Yapıldı – Turnitin

Etik Bildirim/Complaints: divanedebiyatidergisi@gmail.com

Yazar Katkıları/Author Contributions: Araştırmanın Tasarımı (CRediT 1) Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40); Veri Toplanması (CRediT 2) Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40) Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama (CRediT 3-4-6-11); Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40); Makalenin Yazımı (CRediT 12-13) Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40); Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi (CRediT 14) Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40) / Conceptualization (CRediT 1) Author-1 (%60) - Author-2 (%40); Data Curation (CRediT 2) Author-1 (%60) - Author-2 (%40); Investigation -Analysis -Validation (CRediT 3-4-6-11) Author-1 (%60) -Author-2 (%40); Writing (CRediT 12-13) Author-1 (%60) - Author-2 (%40); Writing – Review & Editing (CRediT 14) Author-1 (%60) - Author-2 (%40)

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır/The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır/Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

ISSN: 1308-6553 **e-ISSN: 2792-0836**

ÖZET

Yûsuf u Züleyhâ mesnevisi, klasik Türk edebiyatının aşk mesnevileri arasında yer almasının yanı sıra hikâyenin menşei ve barındırdığı unsurlar itibarıyla önemli bir yere sahiptir. Yûsuf, Züleyhâ ve Yakûb ekseninde gerçekleşen olayların neticesinde bir aşk hikâyesine dönüşmesi ile ortaya konulan mesnevide, bu üçlüyü etkileyen olaylar birbiriyle bağlantılı olarak işlenmektedir. Olayların seyri ve hikâyede yer alan karakterlerin özellikleri, kurguyu büyük ölçüde etkilemektedir. Seçilen her karakter, kurgu içinde mekân, zaman ve şahıs unsurlarını desteklemektedir. İlk yazılı eserlerden itibaren hayvanların insanlarla olan ilişkileri ve doğal yaşam içinde birbirleriyle olan münasebetleri edebiyatın içinde yer almıştır. Yûsuf u Züleyhâ mesnevisinde de hayvanların etkin şekilde kullanıldığı ve kurguya uygun olarak hikâyeye dâhil edildiği görülmektedir. Bu çalışmada, hikâyenin işleyişine dikkate değer ölçüde etki ettiği düşünülen insan-hayvan ünsiyetleri üzerinde durulmuştur. Hikâyede yer alan hayvanların yalnızca arka plan unsuru olarak değil belirli sembolik ve işlevsel anlamlar taşıyan unsurlar olarak kullanıldığı görülmektedir. Kurt, balık ve deve kişileştirilmiş varlıklar olarak karşımıza çıkmakta ve anlatıya katkıda bulunmaktadır. Söz konusu hayvanların seçimi hem anlatının gelişimi hem de temsil ettikleri anlamlar bakımından dikkat çekicidir. Bu nedenle çalışmada; kurt, balık ve devenin anlatı içindeki rolleri, hangi bağlamlarda ortaya çıktıkları ve hikâyenin kurgusuna ne tür katkılar sundukları üzerinde durulmuş. Ayrıca bu hayvanların seçilme sebepleri ve metin içindeki işlevleri açıklanmaya çalışılmıştır. Böylece mesnevide yer alan hayvan unsurlarının yalnızca dekoratif bir unsur olmadığı, aksine anlatının anlam ve yapı bütünlüğü içinde belirli işlevler üstlendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yûsuf u Züleyhâ, hayvan ünsiyeti, kişileştirilmiş hayvanlar.

The Human–Animal Affinities in Yûsuf u Züleyhâ

ABSTRACT

The Yûsuf u Züleyhâ masnavi holds an important place not only among the love masnavis of classical Turkish literature but also in terms of the origin of the story and the elements it contains. In the masnavi, which emerges as a love story as a result of the events that take place around Yûsuf, Züleyhâ and Yâkub the incidents affecting this trio are presented in an interconnected manner. The course of events and the characteristics of the characters in the narrative greatly influence the structure of the plot. Each selected character supports the elements of setting, time, and character within the narrative structure. Since the earliest written works, the relationships between animals and humans, as well as their interactions with one another within the natural world, have found a place in literature. Similarly, in the Yûsuf u Züleyhâ masnavi, animals are actively employed and incorporated into the story in accordance with the narrative structure. In this study, human-animal affinities that are considered to have a notable influence on the progression of the story are examined. It is observed that the animals in story are used not merely as background elements but as components carriying certain symbolic and functional meanings. The wolf, the fish and the camel appear as personified beings and contribute to the narrative. The selection of these animals is noteworthy both in terms of the development of the narrative and the meanings they represent. For this reason, the study focuses on the roles of the wolf, the fish and the camel within thenarrative, the contexts in Which they appear, and the contributions they make to the structure of the story. In addition, the reasons for the selection of these animals and their functions within the text are explained. Thus, it is attempted to demonstrate that the animal elements in the masnavi are not merely decorative components but rather elements that perform certain fuctions within the semantic and structural unity of the narrative.

Keywords: Yûsuf u Züleyhâ, animal association, personified animals.

Giriş

Edebiyat tarihinde hayvan figürlerinin kullanımı, insan ve doğa ilişkisini yansıtan önemli bir anlatım biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. En eski yazılı metinlerden itibaren hayvanlar; insanların ahlaki niteliklerini, iç dünyalarını ve toplumsal konumlarını temsil eden sembolik varlıklar şeklinde kullanılmıştır. Roux, insan ve hayvan arasında ruhî yönden bir ilişki olduğunu şu cümlelerle ifade etmiştir: *Eğer hayvanlar ve nesneler insanlarla aynı ruha sahipseler, yaşayan her şey tıpkı insanlar gibi "kuşbiçimli" ya da en azından "hayvanbiçimli" bir ruha sahip olmalıdır... Hayvan, insan olarak düşünüldüğünden masalsı hayvan da ancak masalsı insan gibi hayal edilecektir* (Roux, 2005, 37). Ortaya çıkan bu ikili ilişki, edebî eserlerde gerçeküstü varsayımlarla kişileştirmelere sebep olmuştur. İnsanlar; bazen olumsuz bir durumu ifade etmek, bazen zalim bir yöneticiyi eleştirmek, bazen de yadırganacağını düşündüğü fikirlerini açık bir şekilde ifade etmek için hayvanların kahraman olduğu hikâyelere başvurmuştur. Bu durum, yüzyıllardan beri edebî bir tutum ve hüner olarak görülmektedir (Baykal, 1985, 603). Bunun yanı sıra mitolojik, tasavvufî ve alegorik anlatılarda hayvanlar; dostluk, sadakat, bilgelik, rehberlik, sabır, hırs ve kıskançlık gibi iyi ya da kötü insanî niteliklerin sembolik karşılıkları olarak da kurgulanmıştır. Bu yaklaşım hem insanın kendi iç dünyasını yansıtma biçimi hem de doğa ile kurduğu manevi bağın bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Bu bağlamdan hareketle çalışmamızda "hayvan ünsiyetleri" terimini kullanmayı uygun gördük. Nitekim *cana yakın olmak, ülfet etmek, alışkanlık, ahbaplık ve arkadaşlık* (Cebecioğlu, 2014, 509; Devellioğlu, 2015, 1315) anlamlarına gelen "üns-ünsiyyet", kahraman ve hayvan arasında insana mahsus bir muhabbetin hasıl olduğuna işaret etmektedir. Bu durum, bir anlatı geleneği olarak eserlerde yer edinmiştir. *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevisinde de bu geleneğin sürdürüldüğü görülmektedir.

Yûsuf u Züleyhâ mesnevisi, klasik Türk edebiyatı geleneği içerisinde yalnızca bir aşk mesnevisi değil aynı zamanda kaynaklandığı kültürel zemin, içerdiği temalar ve sembolik öğeler itibarıyla da dikkat çekici bir öneme sahiptir. Dinî metinlerden hareketle kaleme alınan bu eser; ahlaki ve tasavvufî unsurları ihtiva etmektedir. Kişinin duygu dünyasına, özellikle de aşk temasına yönelmesi açısından edebiyat tarihinin önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen mesnevide; Yûsuf, Züleyhâ ve Yakûb ekseninde gelişen olaylar yer almaktadır. Bu üçlü yapı etrafında şekillenen hadiseler birbiriyle sıkı bir nedensellik ilişkisi içinde işlenmiştir. Her bir karakter, olay örgüsünün ilerleyişinde belirleyici bir role ve kurgu içerisindeki "zaman, mekân, şahıs" unsurlarının bütünlüğünü destekleyen işlevsel bir yapıya sahiptir. Bu durum, mesnevinin yalnızca tematik değil aynı zamanda yapısal açıdan da güçlü bir kurgu anlayışına dayandığını göstermektedir.

Eserdeki kişileştirilmiş hayvanlar; sadece olayların süsleyici unsurları değil aynı zamanda anlatının ilerlemesine katkı sağlayan, karakterlerin içsel durumlarını yansıtan ve sembolik anlamlar taşıyan figürler olarak yer almıştır. Hikâyedeki kurt, balık ve deve; kurgunun duygu eksenine yön veren ve anlatıyı derinleştiren unsurlar olarak kullanılmıştır. Bu çalışmada, söz konusu üç hayvan; hikâyede aktif şekilde yer edinmiş ve kurgunun ilerleyişine etkide bulunmuştur. Hikâyede yer alan kurt; kardeşleri tarafından Yûsuf'un hayatına son verdiği ileri sürülmesi sebebiyle tehlike, ihanet ve kaderin kaçınılmazlığı gibi kavramlarla ilişkilendirilmiştir. Balık; Yûsuf'un Mısır'a yolculuğu esnasında Nil Nehri'nde karşısına çıkarılmış bilgelik, kurtuluş, arınma ve bereketin temsili olarak kullanılmıştır. Deve; Yûsuf'un zindan hayatı esnasında kurguya dâhil edilerek sabır, dayanıklılık ve tevekkül gibi temalarla insanın manevi olgunlaşma sürecini simgelemiştir. Dolayısıyla bu üç hayvanın anlatı içerisindeki varlığı, yalnızca olayların gelişimini desteklemekle kalmayıp aynı zamanda eserin sembolik anlam katmanlarını da zenginleştirmiştir. Çalışma özelinde incelenen *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevilerinde ortak olan bu üç hayvan ve ilgili olay örgüsü seçilmiştir. Mesnevilerde yer alan kurt, balık ve deve olayları üslup farklılıklarına rağmen konu itibarıyla aynı minvalde işlenmiştir. Ana hikâyedeki diğer hayvanların mesnevilerde yalnızca ismen zikredilmesi ya da kurguyu etkileyen önemli bir işleve sahip olmaması, bu çalışmada değinilmemelerine sebep olmuştur. Özellikle bu üç hayvanın seçilmesinde kurguya olan etki ve işlevsellikleri ön planda tutulmuştur.

Konuşan Kurt

Türk ve dünya mitolojisinde kutsal kabul edilen hayvan motiflerinden biri olan kurt; cihan hâkimiyetini gerçekleştirmek için çıktığı maceralı yolculukta Oğuz Kağan'a, Ergenekon'dan çıkıp ata yurtlarını bulmaya çalışan Türklere, İslâm'ı yaymak üzere Hz. Muhammed'in gönderdiği üç adama yol gösterici olmuş, kimi zaman kurtarıcı rolüne girmiştir (Kolot, 2021, 2). Mısır mitolojisinde, kurt şeklindeki tanrı Upuat'ın varlığı bilinmektedir. Upuat; yol gösterici, izci ve ölülerin koruyucu azizi olarak saygı görmektedir (İmanov, 2021, 20). Fakat kavramın tarihî derinliğine ve olumlu görünüşüne rağmen kurt, "canavar" olarak nitelendirilip korkulan bir varlık olarak addedilmiştir. Bir Çuvaş efsanesinde yer alan "Kurt ile İnsan" başlıklı hikâyede kurt, insanları yemeye çalışan bir hayvandır; Karaçay-Balkar efsanelerinde ise insan ve tanrıyla arası kötü olan bir varlık olarak betimlenmiştir. Nitekim Av Tanrısı Apsat'ın hayvanlarına zarar vermesi üzerine Apsat tarafından kovulan kurt hem insanların dünyasında hem de hayvanlar âleminde düşman görülmüştür (Yiğit, 2018, 283). Türk boylarının destanlarında yalnızca başkahramanların ya da iyi karakterlerin değil kahramanın mücadele ettiği düşmanların ve düşman halkının da kurda benzetildiği görülmektedir (Kolot, 2021, 195). *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevisinin başlangıç noktasında Yûsuf'a olan öfke ve kıskançlıklarına yenik düşen kardeşleri, işledikleri suçu örtmek için kurda iftira atarlar.

Yûsuf'u kuyuya atıp eve döndüklerinde Yakûb'a ne cevap vereceklerini düşünür ve "kurt yedi" yalanını söylemeyi kararlaştırırlar. Fakat bu düşünce, esasen onlara değil babalarına aittir. Nitekim Yûsuf'u kendileriyle götürebilmek için Yakûb'u ikna etmeye çalıştıklarında Yakûb, gördüğü bir rüyadan ve Yûsuf'u kurdun yemesinden korktuğunu söylemiştir. Yukarıda zikredilen "Kurt ve İnsan" hikâyesi göz önüne alındığında, kurtların insan yediği düşüncesinin eski anlatılara dayanmasıyla birlikte kurt metaforunun kullanılması hem yırtıcılık özelliği hem halk içinde kabul göreceğini düşündükleri düşman olma vasfı sebebiyle seçilmiştir. Daha önce böyle bir hadise olmamasına rağmen Yakûb, gördüğü rüya neticesinde bu sözleri söyleyince oğulları bunu kötü emelleri için fırsat bilmiş ve "Yûsuf'u kurt yedi." yalanını uydurmuştur:

Korkaram gaflet-ile bâzîde
Gidesiz siz o kala yazıda

Kurd ala cânumun kuzucagını
Hasreti yaka sînem ocağını
(Üstün, 2014, 281)

Düşde gördüm kuzılarım güderem
On iki kuzı sürüben giderem

Kurt aluban girdi kuzı koyuna
Kaygu komaz gözlerimi uyuya
(Akpınar, 2020, 181)

Mesnevî'de kurt metaforu; haset olan ve bu hasetliklerinden ötürü kurt şeklinde haşredilecek kişilere teşbih edilmiştir (Nur, 2017, 38). Bu metafor, Yûsuf'un üvey kardeşleriyle birebir örtüşmektedir. Bu hadisenin izahında başka bir hayvan yerine kurdun kullanılması tesadüfi değildir. Kardeşleri, hasetlik sebebiyle Yûsuf'u öldürmeyi planlayıp "kurt yedi" yalanı ile kendilerini aklamaya çalışmıştır. Fakat Yakûb, bu yalana inanmayıp bir delil isteyince oğulları, Yûsuf'u kuyuya atarken üstünden çıkardıkları gömleği kana bulayarak Yakûb'a getirmiştir. Fakat gömlek Yûsuf'un olsa da herhangi bir yırtık ya da kurt pençesinin izini taşımamaktadır. Gömleğin bu hâli, Yakûb'u şüphelendirmiş ve oğullarından Yûsuf'u yiyen kurdu getirmelerini istemiştir:

Varun sizler ol kurdı isten dutun
Dutuban ol kurdı alıp kelin
Uşbu söze cümleniz mati' olun
Bu ahvâli biz ana soralum imdi
(Cin, 2004, 224)

Kurt yidi-ise dişi yiri ola
Dişi zahmından gerek ol yırtıla

İstedi gönlegde nesne bulmadı
Tanla bu sırda hikmet var didi
(Köktekin, 1994, 106)

Didi Ya'kûb anı varun getürün
Esb-i da'vâyı menzile yitürün

Baglayayın anı katumda müdâm
Hem-demüm ola halvetümde müdâm
(Üstün, 2014, 329-330)

Çünkü Ya'kûb istedi nişânını
Yûsufun getürdiler gömlegini
…
Kurd yidi dirsiz ana yırtılmamış
Dişlerinden ana nişân olmamış
(Akpınar, 2020, 198)

Bu durum, açık bir şekilde yalan söylediklerinin kanıtıdır. Yakûb'un bu isteğinden iki sonuç çıkarmak mümkündür: Birincisi, kesin bir delil ve şahit istemesi; ikincisi ise insanoğlunun menfaatleri ve hırsı söz konusu olduğunda yırtıcı bir hayvandan bile gaddar olabileceğini kanıtlamak istemesidir. Zira oğulları, buldukları bir kurdu babalarına getirdiklerinde Yakûb ve kurt arasındaki konuşma, kurdun masumiyeti kadar oğullarının gaddarlığını da ortaya koymuştur:

Yâ kurd Yûsuf etin nete yidün
Könlegin hiç yırtmadun bütün koydun
Ne ma'nîden hâlıkdan korukmadın
Peygamberi mahrum mahzun koydun émdi
(Cin, 2004, 225)

Kurda dahı şol sâ'at fermân olur
Tangrısından ana bir ihsân olur

Hoş fasîh söz-ile söyler hâlini
Ya'kûba söyler her ahvâlini

(Köktekin, 1994, 108)

And içerem ki yimedüm anı
Uyma ebnâna itme bühtânı

Ben bu yire garîb gelmiş-idüm
Vâdî-yi hayret içre kalmış-ıdum

Eyler-iken bu hasret-ile figân
Tutdı oglanlarun kılup bühtân

(Üstün, 2014, 333)

Didiler yâ Nebiyya'llâh inanma
Bu zulm ü cevri bizden oldı sanma

Bu hayvânâta itme beddu'âyı
Ki bunlar itmemişdür bu hatâyı

(Çavuşoğlu, 1979, 37)

Eytdi destur vir bana tâ kim varam
Ne ki kurd var kamu bunda getürem

Ne yidüm ben ne yidi onlar anı
Bilmezem kim Yûsufun senin kanı

(Taş, 2017, 28)

Enbiyânın bizlere eti harâm
Şöyle sanmagıl ki ben yiyem harâm

Suhuf-ı İbrâhîm hakiçün yimedim
Bana inan hîç yalan söylemedim

Bana buhtân ifitira etti bular
N'itdilerse Hak katında bular

(Akpınar, 2020, 200-201)

Kurdun Yakûb ile konuşması, bazı mesnevilerde yavrusunu kaybeden ve onu aradığını söyleyen bir kurdun ağzından yazılmışken bazılarında kardeşini kaybeden bir kurdun ağzından yazılmıştır. Bu durum, iki ayrı hadiseye atıfta bulunmaktadır: Birincisi, Yakûb'un kendisi gibi yavrusunu kaybeden bir kurda rastlaması ve ona itimat etmesi; ikincisi ise, Yûsuf'a kötülük yapıp onu terk eden kardeşlerine karşı kardeşini kaybeden vahşi bir kurdun merhameti ve kardeş sevgisidir. Kurt, Kenan'a Mısır'dan gelmiştir. Burada da şehirler arasında bir bağlantı kurulmuş ve ana kurguda Mısır'a köle olarak götürülen Yûsuf ile Mısır'dan gelen kurt arasında kardeşlik bağı üzerinden bir benzerlik oluşturulmuştur:

Ben özüm Mısrdan yeni keldüm
Bir kardaşım var-ıdı yava kıldım
On yedi kün oldı ta'âm hîç yemedim
Hasretimden könlüm ta'âm dilemez émdi

(Cin, 2004, 226)

Didi sahra-yı Mısr-ıdı vatanum
Anda bir kardaşum var-ıdı benüm

Ava koşar giderdüm anun-ıla
Zindegânî iderdüm anun-ıla

(Üstün, 2014, 333)

Ben dahı ogul yavu kılmışıdum
İsteyü işbu ile gelmişidüm

Ben bu ilde yavrumı isteridüm
Yoksa ben bu arada n'isteridüm

(Köktekin, 1994, 108)

Ben dahı 'iyâllerümden azmışam
Gece gündüz hasretinden yanmışam

Anı isterdüm tutuldum yâ resûl
Eyle âzâd beni sözüm kıl kabûl

(Taş, 2017, 28)

Var-idi bir kardaşım itürmişem
Şâm ilinde haberini almışam

Firkatinden olmışam dîvâne ben
Ara ara gidecektim Şâma ben

Kardaşıma gelmiş idim hayli yol
Yorgın idim tutdu bunlar yâ resûl
…
Şâm iline vardı kardaşın bulur
Ol dahı maksûdına nâ'il olur
(Kadıoğlu, 2017, 35-40)

Tanrı kurda dil virüben söyledi
Es-selâm 'aleyke yâ Ya'kûb didi
…
Kurd didi ki ben Mısırdan gelmişem
Ben de kardaşımı yavı kılmışam

Şâm iline gelüben gezer idim
Kurdlara hâlimi hep söyler idim
…
Kardaşın derdi dal'eyledi beni
Yoksa bunlar kanda bulaydı beni
(Akpınar, 2020, 200-201)

Türk mitolojisinde kurt; olumsuz anlamlarının yanı sıra yiğitlik ve güç sembolü olarak da karşımıza çıkmaktadır (Çoruhlu, 1999, 148). Yakûb, Yûsuf'u yiyen kurdun getirilmesini istediğinde bu yiğitlik sahneye çıkmaktadır. Kurdun Yûsuf'u yemediğine inanmakla birlikte Yûsuf'a ne olduğundan haberi olup olmadığını sorunca kurt, bu konuda konuşmayacağını çünkü gammazlık yapmayacağını söyler. Kurt ile Yakûb arasında geçen diyalogda kurt; konuşma, kardeş/evlat sevgisi ve kardeş/evlat kaybından doğan üzüntü gibi insanî duyguların yanında gammazlık etmeme, cehennemden korkma, yiğit ve mert olma vasıflarıyla kişileştirilmiştir:

Sordı Ya'kûb ana didi ey ahbâb
Yûsufum n'oldı bilür misin 'aceb

Kurd didi ben bilürem Ya'kûb diler
İdivir n'oldıgın deyüp sorar

Kurd didi kim korkaram gammâz ola
Hayvân içre hem adım gammâz ola

Zîrâ gammazlık kişiye 'âr olur
Tanrı katında işi âh zâr olur

Gammâzın cennetde hem yokdur yeri
Tamu evidir pes gammâzın evi
(Akpınar, 2020, 202)

En'âm Sûresi'nde belirtildiği üzere yeryüzündeki her canlı, kendi âlemi içinde belli bir nizam ile yaratılmıştır.[1] Dünyada; fesat çıkaran, hak yiyen, iftira atan, gözünü kırpmadan kötülük yapabilen tek canlı ise insandır. Yakûb, bir peygamber iken oğullarının yaptıkları karşısında yalnızca "güzelce sabretmiş"; Yûsuf, üvey kardeşlerinden gördüğü kötü muameleye rağmen "onları kınamamış"tır. Fakat kötü duyguları rehber edinen kardeşleri, işledikleri günahı başka bir varlığa yüklemeye çalışmıştır. Gerçekleşen mucize, bunun olmasını engellemiş ve vahşi bir hayvan olan kurdun hakkı (dahi) gözetilmiştir.

Nil Nehri'ndeki Balık

İslâmi kaynaklarda, Yûnus peygamberi yutması ve muhafaza etmesi ile sıkça zikredilen balık, mitolojide de bereket ve koruyuculuk sıfatı üstlenen bir özelliğe sahiptir. Fırat ve Dicle nehirleri arasında (Mezopotamya'da) balık figürüne önem verildiği ve su tanrısı Enki'nin hayvanları arasında yer almasıyla bilgeliğin simgesi olarak da anıldığı bilinmektedir (Kaplan, 2021, 131). Balık, yaratılış efsanelerinde de yer almıştır. İnanışa göre tanrı, dünyayı omuzlarında taşıyan bir melek göndermiş ve meleğin üzerinde duracağı bir şeye ihtiyacı olduğunu anlayınca bir de öküz göndermişti. Öküz, kaya parçasını sırtlanmış ama onun da ayakları boşlukta kalınca tanrı, bu sefer büyük bir balina yaratarak yeryüzünü sabitlenmişti (And,

[1] "Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır." (En'âm 6/38).

2008, 80-81). Bu inanışla birlikte halk arasında dünyanın bir balık sırtında durduğuna dair efsaneler anlatılmıştır (Şentürk, 2017, 55). Klasik Türk edebiyatı metinlerinde de yer edinen balık, Yûnus Emre'nin aşağıdaki beytinde görüldüğü üzere dünyanın boynuzlarının üzerinde durduğuna inanılan öküzü ve boynuzlarındaki kayayı taşımasıyla edebî eserlerde yer edinmiştir:

Öküz ṭaşuñ üstinde ṭaşı balıḳ götürür
Balıḳ götüren deñizüñ bünyâdın yilden ḳodı

(Tavukçuoğlu, 2025, 233).

Balık, özellikle su kenarlarında yaşayan Türk topluluklarında bereket, refah ve bolluğun temsilcisi olmuş; üremenin ve mutluluğun simgesi hâline gelmiştir (Çoruhlu, 2002, 144). *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevisinde balık, Yûsuf'un Mısır'a geldiği esnada da ortaya çıkar. Balığın bu sahnede ortaya çıkması, Yûsuf'un Mısır'daki bolluk ve bereketli hayatına işarettir. Yûsuf, yıkanmak için Nil Nehri'ne girer. Güzel olduğu kadar edepli de olan Yûsuf, Allah'a dua eder ve gökten bir kubbe iner. Böylece yıkanıp temizlenirken kimse onun vücudunu görmez. Bu sırada nehirdeki balıklardan biri diğerlerine saklanmalarını ve Yûsuf suya girdiğinde ona bakmamalarını söyler. Bilgeliğin sembolü olan balıklar, burada Yûsuf'un korunmak ve mahremiyetini korumak isteğine karşın yuvalarına saklanır:

Ol suw içre bir balık olur idi
Suwdagı balıklara ol buyurdı
Mevlînin sıddîkı suwga kirdi
Edeb saklan hîç kimesne bakman émdi

Anı işidüp suwdagı balıklar çogılaşdılar
Makâmlı makamına hem kirdiler
Hîç kes Yûsufa bakmadılar
Cümle Yûsuf hürmetin saklar émdi

(Cin, 2004 267-268)

Anda Hak bir balıka ilhâm ider
Yûsufa karşu gelür ikrâm ider
…
Balık söyler Yûsufa eydür paşa
Beni nevmîd eyleye senden hâşâ

Gelmişem ümîde senün katuna
Bir sözüm var ideyüm hazretine

(Köktekin, 1994, 141)

Dér balık Yûsuf nebî bana inan
'Âşık-ıdum ben sana néçe zamân

Diler-idüm Tanrıdan seni görem
Şimdi anundur bana lutf u kerem

Rûzî kıldı görmeğe seni bana
Hâcetüm var dile Tanrıdan bana

Héç 'iyâlüm yok-durur 'iyâl dile
Tanrı cömerddür sözün kabul kıla

(Taş, 2017, 39)

İndi Yûsuf vardı Nîl kenarına
Diledi kim tonlarını soyuna

Didi Mevlâm gizle benim sırrımı
Bir bulut geldi ve tîz örtdi anı

Yûsuf anda suyın içine girür
Bir balık gelüp ayak altına turur

Balık ana söyledi zârı kılur
Âh ider dahı Yûsufa yalvarur

(Akpınar, 2020, 224)

Yûsuf, yıkandıktan sonra Cebrail ona gökten kıyafetler getirerek sabretmesini söyler ve bu sabrın sonucunda sultan olacağını müjdeler. Yûsuf'un içinde bulunduğu bu mutlu anı fırsat bilen balıkların sultanı, Yûsuf'tan istekte bulunur.

Balıkların sultanı olduğunu fakat bir çocuğu olmadığını söyleyen balık, Yûsuf'tan dua etmesini ister. Bu metafor; balığın evlilikte üreme, çoğalma ve refaha erme özelliğine dayandırılmıştır. Zira metinde balığın çocuksuzluk motifiyle ortaya çıkması, Yûsuf'un yalnızlığının son bulacağına da işarettir. Balığın isteği üzerine Yûsuf, dua eder ve duası kabul olur. Balıkların sultanının iki çocuğu olur ki bunlardan biri Hz. Yûnus'u yutan balık,[2] diğeri ise Hz. Süleyman'ın yüzüğünü yutan balıktır.[3] Yûsuf, bu konuşmadan sonra balıkların sultanı ile vedalaşır ve Malik'in yanına geri döner:

Yûsuf nebî temâm gusl kıldugında	Ben denizde balıklarun sultânıyam
Arı yuwnup suwdan taşra keldüginde	Ben bu Nîlün serveri vü cânıyam
Hülle kiyüp könli şâd-kâm oldugında	
Yûsufdan balık hâcet diler émdi	Nice yıldur bu denizde tururam
	Bir Çalab dergâhına yalvaruram
Balık aydur işit ayâ server tahkîk	
Bana rûzî kıldı Cabbâr Hâlık	Kim bana ol Tanrı bir ogul vire
Fazl birle rûsî kıldı pâdişâhlık	Ben ölürsem ol benüm yirüm göre
Balıklar sultânı benven émdi	
(Cin, 2004, 268-269)	İki ogul virdi ol balıcıga
	Du'â oldur tîzcegin göge aga
İki ogul virdi ana pâdişâh	Son ucı iki balık büyidi
Şâdmân itdi balığı ol İlâh	Bunca balıklar ki denizde-idi
Oldı balık biri Yûnusı yudan	'Âkibet birisi Yûnusı yudar
Biri Süleymân yüzigini yudan	Denizde kırk yıl oldı ol şehriyâr
(Akpınar, 2020, 224)	
	Biri dahı Süleymân yüzügini
	Yudmışıdı deniz içinde anı
	(Köktekin, 1994, 142-143)

Ağlayan Deve

Arap toplumlarında güç ve dayanıklılığı temsil eden deve, aynı zamanda uğurlu olması yönüyle de öneme sahiptir (Ünalan, 2023, 13). Deve; Eski Türk mitolojisinde kutsal hayvanlar arasında sayılmış ve alplık, bolluk, talih özellikleriyle anılmıştır (Alptekin, 2021, 238-240). Deve, Kur'ân-ı Kerîm'de de yer alan bir hayvandır.[4] Arap toplumunun içinde bulunduğu çöl şartları ve yaşam koşulları, devenin aktif bir şekilde sosyal hayatın her alanında kullanılmasına sebep olmuştur. Gâşiye Suresinin tefsirinde; Arapların devenin eti, sütü, yünü ve derisinden yararlanmasının yanı sıra ticaret ve taşımacılıkta

[2] "Balık Sahibi'ni de hatırla. Hani o kavmine kızarak gitmiş; bizim kendisini hiçbir zaman darda bırakmayacağımızı zannetmişti. Balığın karnına girince karanlıklar içinde: 'Senden başka ilâh yoktur. Sen her türlü kusurdan, eşi-ortağı olmaktan uzaksın. Şüphesiz ben kendine yazık edenlerden oldum' diye yakardı." (Enbiyâ 21/87).

[3] "Rivayete göre Hz. Süleyman'ın ateşe, suya, rüzgâra, kuşlara ve hayvanlara hükmetmesini sağlayan yüzük şeklinde tılsımlı bir mührü varmış. Bir gün abdesthaneye gittiğinde hilkat garibesi bir sahra cini (ifrit veya dev) Süleyman'ın kılığına girip hanımından mührü almış, Hz. Süleyman mührü istediğinde sahtekârlıkla suçlanmış ve kendi kılığına giren devin emriyle saraydan çıkarılmış, dev onun yerine sarayda hüküm sürmeye başlamıştır. Aradan kırk yıl geçtikten sonra dev, mührü denize atmış ardından kendisine karşı ayaklanan hayvanlar ve cinler tarafından parçalanarak öldürülmüştür. Aynı günlerde yanında çalıştığı balıkçı Hz. Süleyman'a hizmetine karşılık para yerine bir balık vermiş, Hz. Süleyman akşam balığı pişirmek için karnını yardığında kendi yüzüğünü görmüş ve onu parmağına takıp saraya gitmiş, orada eski hayatına kavuşarak peygamberlik dönemini tamamlamıştır." (Pala, 2020, 524).

[4] "İnsanlar, devenin nasıl yaratıldığına bakmıyorlar mı?" (Gâşiye 88/17).

kullanılmasına dikkat çekilmiş ve tüm bunlar göz önüne alındığında deve gibi çok güçlü ve dayanıklı bir hayvanın cüssesine rağmen küçük bir çocuk tarafından yönlendirilebilmesi, boyun eğen munis bir tarafının olması da onu diğer hayvanlardan ayıran bir özellik olarak zikredilmiştir (Kutup, 2003, 464). *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevisinde deve, tüm bu özelliklerinin yanı sıra güçlü hafızası ve yol göstericiliğiyle kurguda yer almıştır. Her mesnevide bulunmamakla birlikte, farklı şairler tarafından iki ayrı kurgu ile işlenmiştir: Bunlardan ilki, Yûsuf'un Mısır'da köle olarak satıldıktan sonra Aziz'in yanında oturduğu zamana aittir. Yûsuf, bu refah ve bolluk içinde otururken bir anda yüreğini vatan hasreti ve ailesine olan tarifsiz özlem hissi kaplamıştır. Aynı anda Kenan ilinden Mısır'a gelen bir adam, işlerini halletmiş geri dönmek üzeredir. Fakat ne yaparsa yapsın devesi ileri doğru gitmek yerine ters istikamette ilerlemektedir. Bir türlü devesini Kenan'a doğru süremeyen adam, onun yularını tutup gittiği yöne doğru ilerler. Deve, Aziz ve Yûsuf'un oturduğu yere gelip Yûsuf'un eteklerine yüzünü sürer ve onun eşiğinde durup ağlamaya başlar:

Otururken 'Azîz-ile ol şâh — Gerçi iverdi gitmek-içün eve
İtdi nâgâh gurbetine nigâh — İlla gerden-keş oldı turdı deve
… — …
Ki bir 'Arabî ol zemânda meğer — Deneyüp ağlar-ıdı ol aya
Mısra Ken'ândan eylemişdi sefer — Köçeğin buldı sanasın mâya

Bitdi çün Mısra varup işleri hep — Pâk dâmânına sürüp yüzüni
Sürdi Ken'âna nâkasın o 'Arab — Vech-i Yûsufdan ırmadı gözüni

(Üstün, 2014, 504-505)

Bu hâle anlam veremeyen Aziz, ne olduğunu sorunca Yûsuf, babasının yanında henüz küçük yaştayken bu devenin kendisini görmüş olduğunu ve şimdi de tanıdığını anlatır. Kıssanın bu bölümünde başka bir hayvan yerine devenin tercih edilme sebebi ise yalnızca çöl şartları değildir. Deve, çöl şartlarına dayanıklı olmasının yanında kuvvetli bir hafızaya sahip olmasıyla da ünlüdür. Öyle ki çöllerde zaman zaman oluşan fırtınalarda kum tepelerinin yer değiştirmesine rağmen yolunu asla şaşırmaz (Önkal-Nebi Bozkurt, 1994, 224). Hikâyede, çocukluğunda gördüğü Yûsuf'u tanıyan ve onun için üzülüp gözyaşı döken deve, ayrıca bir ticaret bineği olması yönüyle de dikkate değerdir. Çöl şartlarının gerekliliğinin yanı sıra Yûsuf'un hazine sorumlusu olması ve kıtlık zamanlarında yaptığı ticaretle adından söz ettirmesi de hem hafızası hem de ticari alanda kullanıma uygunluğu itibarıyla bu hayvanın özellikle seçildiğini kanıtlar niteliktedir:

Nazar idüp bu kıssaya Kıtfîr — Didi Yûsuf ol zemân ki peder
Didi sıddıkâ iy velî-yi Kebîr — Bana eylerdi şefkât-ile nazar

İricek sâyene bu mâya hemîn — Beni ol dem bu üştür-i miskin
Ne-y-içün enîn ü hanîn — Görmiş-idi anun-içün oldı hazîn

(Üstün, 2014, 505-506)

İkinci kurguda ise Yakûb, küçükken Yûsuf'un sahibi olduğu deveyi bir adama verir ve ona devenin sahibinin kaybolduğunu söyleyerek ondan bulmasını ister. Mısır'ı ve Şam'ı dolaşan adam, devenin sahibini bulamaz. Kenan'a geri dönmek üzere yola çıkmışken Yûsuf'un atıldığı zindanın önünden geçer ve deve, Yûsuf'un kokusunu alınca zindana doğru ilerler. Zindan önünde Yûsuf'un deveyle konuştuğu ya da devenin onun hâline ağladığı ifade edilir. Burada devenin sahibiyle konuşan Yûsuf, ona nereden geldiğini sorunca Kenan'dan geldiğini ve oraya dönmekte olduğunu öğrenir. Yûsuf, devenin neden ağladığını sorunca adam, devenin onun olmadığını ve bir adamın sahibini bulması için ona verdiğini anlatır. Durumu anlayan Yûsuf, bunun üzerine babasının hâlini sorar ve ona Mısır'dan selam iletmesini ister. Ayrıca devenin ısrarla zindanın önüne doğru ilerlemesi sebebiyle sahibinden şiddet görmesi üzerine adamı uyararak deveye zarar vermesine mâni olur. Yûsuf, deveye babasına zindanda olduğunu söylememesini de tembihler:

Kaçan 'Arab zindâna yakın keldi — Deve yordı zindan önine yatur
Yûsuf anda idügin deve bildi — Başını kaldurdı Yûsufı görür

Yûsuf deyü bozladı zârı kıldı
Ben Ken'ândan kelürven déyür émdi
(Cin, 2004, 352)

Bu deve aglar niçün anı digil
Ol 'Arab dir bu deve benüm degil

Ya'kûbun ol gâ'ib olan oglunun
Devesidür yavrucukdan bu anın

Sâhibinden ayrulalı aglar ol
Firkat odıyla yüregin taglar ol
…
Geldi Yûsuf kapuya dir yâ deve
Sırrı şây itme beni gör var eve

Atama varup bu hâli söyleme
Hüzni yiter anı gamgîn eyleme
(Kadıoğlu, 2017, 129-130)

Hoş selâm itdi Yûsufı göricek
Çökdi Yûsuf karşusına iricek
(Köktekin, 1994, 271-272)

Geldi zindân yanına uğradı ol
Pencerenin karşusında togrı yol

Devesi bakdı Yûsufı çün görür
Ol deve hem Yûsufa selâm virür
…
Deveci sürdi deve hem gitmedi
Bir adım dahı ilerü atmadı

'Asâ ile deveci turmaz döger
Urur anı güc ile sürmek diler
(Akpınar, 2020, 298-299)

Yakûb, deveyle birlikte bu adama bir de kendi dilinde bir kaside[5] vermiştir. Bunu okumasını ve okuduğunu duyup anlayanın oğlu olacağı ya da muhakkak oğlundan haberdar olacağını söylemiştir. Burada deve üzerindeki adama yollarda okuması için kaside verilmesi, anlatıya lirizm katmak ve şiir yoluyla hissî duyguları açığa çıkarmak için bir yöntem olarak seçilmiştir. Ayrıca "kasd" kökünden mülhem bir amaç için verilmiş olduğu da dikkate değer bir ayrıntıdır:

Bir deve yavrusını Yûsuf civân
Almış anı saklar idi ol zamân

Ol küçük Yûsuf gideli başını
Egüp aglar töker gözi yaşını

Bir 'Araba virdi ücret ol Resûl
Dir süvâr ol bu deveye yüri bul

Şâma Mısra var ara sâhibini
Kes kulagımdan bunuñ bu zârını

Bir kasîde saña virem ey takî
Var anı şinlikler içre sen okı

Anlamaz gayrı dilidür her enâm
Kavmümüz ancak bilür ider kelâm

Mısra Şâma var okı her kim bilür
Yâ benüm oglumdur ol yâhud bilür
(Kadıoğlu, 2017, 124-125)

[5] Kaside; sözlükte "kastetmek, azmetmek, bir şeye doğru yönelmek" anlamındaki kasd kökünden türeyen ve terim olarak "belli bir amaçla söylenmiş, üzerinde düşünülmüş, gözden geçirilmiş şiir" anlamına gelmektedir (Elmalı, 2001: 562); Arap edebiyatının ilk dönemlerinde doğup Cahiliyeye kadar büyük bir gelişim göstermiş bir türdür (Pala, 2011: 258).

Sonuç

Yûsuf u Züleyhâ mesnevisindeki kişileştirilmiş hayvanlar, hikâyenin işleyişinde etkin olarak kullanılmaktadır. Hikâyede yer alan insan karakterlerin hiçbir çaresi kalmadığında, insanlardan umudun kesildiği, konuşmanın önemli olduğunun düşünülmediği anlarda hayvanların ortaya çıktığı görülmektedir. Hayvanlarla dertleşme, hayvanların yol göstermesi ya da bir dilekte bulunması gibi durumlar, mitolojik efsanelerin zamanla değişime uğrayarak klasik Türk edebiyatı metinlerinde de yer edindiğini göstermektedir (Tekin, 2021, 121). Yakûb ve Yûsuf'un peygamber olması bu hikâyede hayvan ünsiyetinin daha etkili işlenmesine katkıda bulunmuştur. Kurt; vahşi bir hayvan olması, kurnazlık ve yırtıcılık özelliğine rağmen Yakûb'un hemderdi olmuştur. Onun evladından/kardeşinden ayrılmış olması, Yakûb'un Yûsuf'tan ayrı düşmesi ile hikâyede yer edinmiştir. Bu dramatik olay, vahşi bir hayvanın ağzından oldukça dokunaklı ve adil bir kurgu içinde aktarılmıştır. Mitlerde yer edinen kurt, hikâyenin başlangıç noktasında kurguya dâhil edilerek anlatının etki gücünü artırmıştır. Balık; bolluk, bereket, koruma ve bilgelik özellikleriyle Yûsuf'a refahın müjdecisi olmuştur. Yûsuf, Mısır yolunda çektiği eziyetler ve maddi kirlerden Nil Nehrin'de arınarak kurtulmuştur. Bu temizlenme esnasında rastladığı balık, onun temizlendiği ve artık yeni bir duruma hazır olduğunu ifade etmektedir. Son olarak Mısır'daki hayatında karşılaştığı deve ise hikâyenin tüm hafızasını taşımaktadır. Kurguda geri dönüş tekniğini kullanmak yerine Yûsuf'un çocukluğundan bir hatıra ile geçmişi anımsatmak için deve kullanılmıştır. Bu da devenin hafızası ve yol bulma özellikleriyle konunun uyum içinde işlendiğini göstermektedir. Çerçevenin tamamına bakıldığında; kurt, nefsin arınması ve yolculuğun başlamasında bir dönüm noktasıyla kurguya dâhil olmuş; balık, yolculuğun ortasında belli bir merhale kateden Yûsuf'un arınması ve temizlenmesi esnasında anlatıya dâhil edilmiş; deve ise yolculuğun bitiş noktasında Yûsuf'un özünü hatırlaması ve benliğini bulması noktasında hikâyenin tamamlayıcı unsuru olmuştur. Yûsuf'u bir sâlik olarak düşünürsek sülûkunda bu üç hayvanla oluşan ünsiyetin dolaylı işlevi olduğunu söylemek mümkündür. Sonuç olarak *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevisinde yer alan hayvan ünsiyetleri hikâyenin estetik bütünlüğünü pekiştirerek insan-doğa ilişkisini sembolik bir biçimde yansıtan ve anlatının tematik özelliğini etkili bir hâle getiren önemli bir anlatım aracı olarak kullanılmaktadır. Eser, hayvan ünsiyetleri açısından klasik Türk edebiyatının anlatı geleneğinde sembolik temsillerin işlevselliğini ortaya koyan dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir.

Kaynakça

Akpınar, Şerife. *Tâ'ib Kıssâ-i Yûsuf*. Konya: Palet Yayınları, 2020.

Alptekin, Mehmet. "Türk Mitolojisinde Hayvan Sembolizmi Çerçevesinde Deve", *BŞEÜ Sosyal Bilimler Dergisi 6/2* (2021), 236-244.

And, Metin. *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası*. İstanbul: YKY, 2. Baskı, 2008.

Baykal, Özgün. "Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Hayvan Hikâyeleri", *Erdem 1/3* (1985), 601-613.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: OTTO Yayınları, 6. Baskı, 2014.

Cin, Ali. *Ali, Kıssa-i Yûsuf (H. 630/M. 1233) (İnceleme-Metin-Dizin)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.

Çavuşoğlu, Mehmet. *Yahyâ Bey Yûsuf ve Zelihâ Tenkidli Basım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979.

Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.

Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin ABC'si*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 31. Basım, 2015.

Doğan, Ahmet. *Bağdatlı Zihnî Yûsuf u Züleyhâ*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2014.

Elmalı, Hüseyin. "Kaside", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 24* (2001): 562-564.

İmanov, Ali. *Mitoloji ve Modern Dünya Halklarının Kültüründeki "Kurt" İmgesinin Rolü ve İşlevi ile Dünya Sinema Filmlerindeki "Kurt" İmgesinin Karşılaştırılması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Kadıoğlu, İdris. Diyarbakırlı Ahmedî Yûsuf u Züleyhâ. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Erişim: 27.11.2025. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56157,yusuf-u-zuleyhapdf.pdf?0

Kaplan, Haktan. "Mitolojik İnançlarda ve Anlatılarda Yer Alan Balık Motifi ve Balık Motifinin Günümüz Efsanelerine Yansıması", *International Journal of Filologia 4/6* (2021), 129-137.

Karaman, Hayrettin vd. (haz.). *Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meali*. Anlara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.

Kolot, Berna. *Türk Boylarının Destanlarında Kurt*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Koncu, Hanife. "Yûsuf ve Züleyhâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi C. 44* (2013), 38-40.

Köktekin, *Kâzım. Süle Fakih'in Yusuf ve Zelihası (İnceleme-Metin-Dizin C. I)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.

Kurtuluş, Rıza. "Yûsuf ve Züleyhâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 44* (2013), 40-41.

Kutup, Seyyid. *Fî Zılal-il Kur'ân*. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2003.

Nur, İsmail Hakkı. "Mesnevî'de Hayvan Karakterleri (Metaforları)", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi 2/1* (207), 29-47.

Onur, *Naci. Yûsuf u Züleyhâ (İnceleme-Metin)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1982.

Önkal, Ahmet- Bozkurt, Nebi. "Deve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 9* (1994), 222-226.

Pala, İskender. "Mühr-i Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 31* (2020), 523-525.

Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları, 21. Basım, 2011.

Roux, Jean-Paul. *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.

Şentürk, Ahmet Atillâ. *Osmanlı Şiiri Kılavuzu C. 2*. İstanbul: OSEDAM, 2017.

Taş, İbrahim. *Şeyyâd Hamzâ-Yûsuf ve Zelihâ*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. Erişim: 27.11.2025. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56443,seyyad-hamza--yusuf-ve-zelihapdf.pdf?0

Tavukçuoğlu, Orhan Kemâl. *Yûnus Emre Risâletü'n-Nushiyye-Dîvân 1 (Vahitpaşa Yazma Eserler Kütüphanesi 3367)*. Ankara: Yunus Emre Enstitüsü Yayınları, 2025.

Tekin, Gönül Alpay. *Leylâ ve Mecnûn Makaleler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2. Baskı, 2021.

Ünalan, Özlem. "Alanya Halk Kültüründe Devenin Önemi", *TURAN Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi 4* (2023), 12-29.

Üstün, Mehmet Cihat. *Hamdullah Hamdînin Yûsuf u Zelîhâ Mesnevisi (Gramer-Metin-Dizin)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Yiğit, Neslihan Huri. "Türk Dünyası Efsanelerinde Hayvanlarla İlgili Motifler Üzerine", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 11/59* (2018), 278-288.